

De store utfordringenes år

– helseforhold fra okkupasjon til selvstendighet da krigen i Norge var slutt i 1945.

Michael 2005; 2: 311–23

Sammendrag:

Helsetilstanden i befolkningen ved frigjøringen i 1945 var langt fra tilfredsstillende, som blant annet fremhevet av Karl Evang. Knappt kosthold, feilernæring, sviktende hygiene og utilstrekkelige helsetjenester hadde blant annet bidradd til svekket motstandskraft, redusert arbeidsevne og psykiske komplikasjoner. Befolkningens helsetilstand hadde de første okkupasjonsårene vært noenlunde tilfredsstillende. Det var både i tysk og norsk interesse å bevare en god folkehelse så langt det var mulig, men under de siste krigsår forverret situasjonen seg.

Under alle okkupasjonsårene hadde Norge vært avhengig av import av energi og livsviktige næringsmidler som brødkorn og fett fra Tyskland. Siste krigsår ble importen gradvis redusert, men vedvarte til ut i 1945 til den opphørte. Nye forsyninger fra de allierte lot vente på seg på grunn av mangel på skipstonnasje, samtidig som problemene med repatriering av 120 000 krigsfanger og mer enn 400 000 soldater og tyske sivile tårnet seg opp. Medisinalstatistikkene viste vedvarende meget høye tall for en rekke infeksjonssykdommer, men likevel hersket en optimistisk tone i rapportene fra de offentlige leger i håp om snarlig bedring.

Samtidig stod de hjemkomne norske myndigheter overfor overveldende oppgaver. I samarbeid med de allierte skulle først krigsfangene sendes hjem, deretter de kapitulerte tyske styrker og de mange sivilarbeidere fra en rekke nasjonaliteter som tyskerne hadde trukket til landet. Byrdene på norsk forvaltning og økonomi ble tunge, ikke minst fordi de sparsomme allierte styrker trakk seg ut av landet allerede senhøstes 1945. Til alt overmål ble de tyske styrker betydelig lengre tid i landet enn forutsatt, og først våren 1947 forlot de siste militære landet. De sivile ble enda lengre, og myndighetene fikk store ressurskrevende oppgaver med å «sortere» de mange sivile av nasjonaliteter med nye hjemstavner. Store tyske avdelinger ble satt i sivilt arbeid i 1946 mot normale lønninger etter internasjonale retningslinjer.

Verken de tyske kapitulerte styrker eller deres tidligere fanger tærte imidlertid på de materielle norske ressurser. De tyske styrker hadde samlet lagre store nok til å forsørge både seg selv og de mange fanger og arbeidere de hadde brakt til landet. Det samme gjaldt helsetjeneste for de kapitulerte tyske styrker, som disponerte over et nettverk av egne sykestuer og sykehusavdelinger. Etter hvert som styrkene forlot landet, overtok norske helsemyndigheter det tyske sanitetsmaterielle. Også hjemmefrontens illegale organisasjon SANORG hadde betydelige forråd av sanitetsutrustning som kom det norske sivile helsevesen til gode. Etter få år normaliserte forholdene seg raskt, og de nødvendige ressurser for helsevesenet, utdannelsestilbud, forbedret ernærings situasjon og hygieniske ressurser bidro til dette i de påfølgende år.

Okkupasjon og folkehelse

Under Den annen verdenskrig 1940-45 var helsetilstanden i den norske befolkningen som helhet forholdsvis tilfredsstillende de første par krigsårene. Sykdomsbildet i befolkningen ble imidlertid stadig mer dominert av infeksjonssykdommer og epidemier, til dels av ukjent art og omfang. Også antall skader ved vanlige ulykker steg sterkt, og skadene kunne lett føre til alvorlige komplikasjoner og nedsatt motstandskraft. Riktignok ble det diagnostisert færre «overflodssykdommer» i forhold til årene før krigen, slik som hypertoni, diabetes og overvekt. Men om frekvensen av hjertelidelser med bakgrunn i åreforkalkning og fettriikt kosthold ble signifikant redusert, er det blitt dradd sterkt i tvil. Det knappe kostholdet særlig i de større byer førte med seg langt flere ulemper enn fordeler med nedsatt motstandsdyktighet ved infeksjoner, svakere tilvekst i kroppshøyde, vitaminmangel, ødemtendenser, svekket arbeidsevne og psykiske bivirkninger. Myten om krigsårenes «gode helsetilstand» må grundig avlives. Feilernæring, underernæring og andre mangler satt dype spor i folkehelsen.

Helsetjeneste og politikk

Legemangelen ved krigens slutt var stor, de medisinske institusjoner var nedslitt og legene hadde vært isolert uten erfaring i de medisinske fremskritt som hadde funnet sted på alliert side under krigen. Både norske og tyske myndigheter var på noe ulike premisser interesserte i å opprettholde en god almenntilstand i befolkningen, og helsetjenesten fikk betydelig økonomisk prioritet under okkupasjonstiden. Medisinaldirektoratet var i september 1940 flyttet over til det nyopprettede Innenriksdepartement, der den praktiske ledelse ble overtatt av NS innenriksråd Hans Dahl og den faglige ledelse av Thorleif Dahm Østrem etter at Karl Evang var dradd til London og de øvrige tjenestemenn var avsatt.

Dr. med. Fritz Paris var Reichskommissars befullmektigede medisinsk faglige leder i alle fem okkupasjonsår, og bestemte i realiteten hovedtrekkene i den helsepolitikk som leger og jurister i Innenriksdepartementet skulle følge. SS og tyske fangeleire og fengsler hadde sin egen legetjeneste under dr. Jochen Rietz.

Den tyske militære sanitet var administrert av Oberkommando der Wehrmacht in Norwegen og ledet av Generalarzt Fritz Mantel med hovedkvarter på Aker sykehus, dvs. på «Kriegslazarett nr. 901». Sanitetstjenesten hadde stort omfang. Ved frigjøringen rådet det tyske militæret over 41 lasaretter med i alt 5584 sengeplasser – hvorav 3682 var belagt. Dette omfattet forskjellige kategorier rent tyske enheter og dessuten et vekslende antall senger ved norske sykehus. Dertil kom de flere hundre «Erholungsheimen». Den 7. juli 1945, to måneder etter kapitulasjonen, rådet de tyske militære i alt over 7030 senger fordelt på ca 700 institusjoner. Av disse var 4921 belagt.

Inntil 14/12-45 sorterte all sanitetstjeneste for de tyske militære under den britiske sanitetssjef i Oslo. Da overtok Forsvarets Sanitet administrasjonen, idet de allierte hadde forlatt landet.

Den største tyske sanitetsenhet var Kriegslazarett 901 – Aker sykehus, hovedlasarett for de sårede fra Finnlandsfronten. Hit ble det f. eks. i løpet av 1941 fra juni til desember overført 9755 sårede fra Haparanda til Oslo med lasarett-tog – ett svensk og tre tyske. De alvorlig sårede ble videresendt til Tyskland med lasarettskip fra Oslo.

Aker sykehus ble umiddelbart etter frigjøringen satt under engelsk administrasjon og de tyske pasienter og stab ble overført Helgelandsmoen i juni – og deretter til Skien, hvor leir og sykehus «Schwarzenborn» først ble oppløst i juni 1947. Det meste av dokumenter og materiale fra det tyske sanitet er ødelagt, men noe fins ennå i Militærarkivet i Freiburg. Det er av interesse å studere dette med sikte på å få et inntrykk av sykелigheten innen de tyske troppestyrker i Norge – om mulig sett i sammenheng med tilstanden i den norske sivilbefolkning. Vi må her huske at det var et formidabelt antall tyske militær- og krigsfanger i Norge som var i kontakt med den norske befolkning, spesielt i Nord Norge.

Forebyggende arbeid hadde høy prioritet, som mor-barn kontroller, men bevilgninger og ressurser ble imidlertid uunngåelig knappere etter hvert som militære hensyn ble stadig mer dominerende under den vending krigen tok. På ett bestemt område hadde de ideologiske trekk i okkupasjonsstyrets helsepolitikk satt alvorlige spor. Den rammet de sinnslidende og åndssvake. Disse grupper ble, særlig etter press fra de tyske myndigheter og SS, nedprioritert ved tildeling av ressurser.

Lovene til «vern om folkeætten» var nok produkter av Nasjonal Samling- administrasjonen. De innebar strengere adgang til abort, men utvidet adgangen til sterilisering og kastrering av personer med formodet arvelige helsedefekter. I NS var det delte meninger i dette. NS-administrasjonen inntok imidlertid et langt mer moderat standpunkt enn den tyske ledelse ønsket, og det oppstod en langvarig strid med tyske myndigheter om innholdet i lovene. De nådde heller ikke å tre i kraft før ut i 1943.

Folkehelse ved frigjøringen

Ved tidspunktet for frigjøringen i mai 1945 hadde helsetilstanden nådd henimot et lavmål, og det skulle vare en god stund før det inntrådte en virkelig bedring. Årsakene var mange og til dels de samme som hadde bidratt til å svekke folkehelsen i de siste krigsårene: fortsatt vanskelig ernærings situasjon, allment dårlig hygieniske forhold, tettbodddhet, ressursmangler og legemangel i en på forhånd fysisk og psykisk nedslitt befolkning. De mange fremmedarbeidere i tysk tjeneste og tyske soldater som ble forlagt i Norge etter krigstjeneste på Østfronten, må også ha medvirket til spredning av infeksjonssykdommer, og leirene ha utgjort lokale smitekilder. Den uventet forsinkede repatriering av de tyske tropper og fremmedarbeidere kan også ha bidratt til opprettholdelse av høye tall for infeksjonssykdommer etter frigjøringen..

De fleste vanlige infeksjoner rammet først og fremst barn og yngre ungdom og var hovedårsaken til den høyere dødelighet i disse aldersgruppene under krigsårene. De offentlige rapporter om smittsomme sykdommer viste alt fra 1941 og i de påfølgende år et stadig stigende tall for omtrent alle meldepliktige tilstander, og heller ikke i 1945 sporer vi noen samlet nedgang.

I 1945 ble det utført nær 44 000 første gangs koppevaksinasjoner og ca 7000 revaksinasjoner, men det ble ikke meldt om noe tilfelle av postvaksinal encephalit.

Det ble registrert høye tall for mage-tarm-sykdommer, flere alvorlige paratyfustilfeller og også tyfoidfeber i Akershus. Poliomyelitt hadde større utbredelse i 1945 enn i de foregående år med 778 meldte tilfeller. Det forekom under året voldsomme epidemier av meslinger med 45 000 rapporterte tilfeller, og etter et fall kom det på ny en bølge i 1949 med 29 000 rapporterte tilfeller

Antall meldte tuberkulose tilfeller var sunket de første krigsårene, men steg de to siste årene, og i 1945 var det særlig en økning av smitteførende tilfeller, særlig blant voksne menn, 4228 tilfeller ble meldt, 13,8 pr. 10 000 innbyggere. Tallet var likevel høyere i 1939:15,5 pr. 10 000.

Som vanlig under krig steg også kjønnssykdommene i antall og i alle lag av befolkningen. I 1944 var f. els. antallet syfilistilfeller nær 1900 – seks ganger så høyt som før krigen. Tallet holdt seg høyt i etterkrigsårene. Det skyldtes vel også den seksuelle løssluppenhet i frigjøringsåret og nye grupper fremmede soldater fra allierte land, samtidig med at det eksisterte mange og ubehandlede smittekilder. I Tysklandsbrigaden var der f. eks. syv ganger så høy frekvens av kjønnssykdommer som i de hjemmenværende avdelinger.

Grunntonen var likevel optimistisk, og stort sett ble forholdene i 1945 da også karakterisert som tilfredsstillende – de fleste steder bedre enn foregående år. Denne optimismen må vi se på bakgrunn av de svært vanskelige forholdene man nettopp hadde vært gjennom, og at den truende utvikling av helsetilstanden nå syntes å være stanset. De kommende års helseproblemer skulle imidlertid vise seg å bli betydelige, og oppgavene som forestod var mange. Om disse redegjorde Karl Evang med stort alvor ved Lægeforeningens første landsmøte i 1945.

Viktige næringsmidler var fortsatt rasjonert i flere år. Alkoholomsetningen ble fri etter åtte måneder, men med svært uheldige følger. Blant hjemvendte krigsseilere og fanger fra Tyskland florerte tuberkulosen. Nervøse lidelser begynte å dukke opp igjen og skaffet det nedbygde psykiatriske helsevern store problemer. Etter hvert viste senskadene seg hos krigsdeltagere. Forsvarets sanitet stod overfor svære utfordringer i arbeidet med krigsfanger og «displaced persons», hos hvem helseproblemer av alle slag var overveldende. Det var vår plikt å gjenopprette det verste og på kortest mulig tid.

Gjenreisningen av folkehelsen skjøt imidlertid stor fart etter noen få år, takket være god kriseplanlegging av de ansvarlige både i hjemmefront og utefront.

Okkupasjon og nyordningsplaner

Den tyske okkupasjonen av Norge ble vesensforskjellig fra andre okkuperte områder. Norge skulle tilpasses en økonomisk og politisk nyordning etter nasjonalsosialistiske prinsipper. Med det største antall okkupasjonssoldater i forhold til folkemengde, begynte norsk økonomi å bli belastet forholdsvis langt mer enn hva man så i andre okkuperte områder. Tyske finans- og industrifirmaer gjorde alt for å oppnå innflytelsesrike posisjoner med sikte på fremtiden og tysk seier. Reichskommissar Josef Terboven var selv en dyktig og selvbevisst næringspolitiker med langsiktige strategiske planer for norsk næringsliv, og med sikte på total integrasjon i «Grosswirtschaftsraum».

Forutsetninger for stabile leveranser og produktøkning i norsk næringsliv var stabilitet i finanspolitikken. Den for Norge ugunstige

clearingavtale med tyske mark ble opprettholdt og fungerte i varebytteavtaler med Tyskland og andre okkuperte og nøytrale land, og det ble holdt kontroll med prisdannelse og skattepolitikk. Terboven og hans medarbeider Carlo Otte gjennomskuet NS-ledelsens inkompetanse og etablerte et nært og fra tysk synspunkt tilfredsstillende samarbeid med norsk finans- og næringspolitisk ekspertise utenom NS. Norsk-Tysk Handelskammer ble dannet alt høsten 1940 med nær 1000 norske medlemmer fra alle sider av næringslivet. Carlo Otte og hans medarbeider Hans Korff ledet finanspolitikken og fikk i 1944 innført en nytt skattesystem som også dannet grunnlag for ettertidens skattesystem.

Den tyske finanspolitikk i Norge var like meget i norsk interesse og hindret sammenbrudd i varehandel, prisdannelse og valutasystem – et sammenbrudd som ville ført til katastrofe i forsyningssituasjonen, fordeling og ødelagt norsk økonomi med dype og varige spor i etterkrigstiden. Trolig ville landet da ligge langt mer åpent for venstreradikal og kommunistisk omveltning, noe den borgerlig forankrede hjemmefront trolig også forstod. Den må derfor stilltiende ha godkjent denne formen for delvis skjult kollaborasjon.

Norge slapp på mange måter lettere fra krigsårene enn andre okkuperte land – fattigere og nedslitt, men likevel med en orden i finanslivet og økonomien som muliggjorde at gjenoppbyggingen kunne skje raskere enn i andre okkuperte land og uten store politiske rystelser. Da okkupasjonsregnskapet ble gjort opp, ble det på kapital- og kreditsiden blitt regnet med den styrking av infrastrukturen som hadde funnet sted: det var bygget 422 km ny jernbane, 511 km var bygget om fra smalspor til hovedspor, 277 km var elektrifisert, Nordlandsbanen var bygget til Rognan og Sørlandsbanen var ferdig - hertil kommer veiarbeider blant annet til Kirkenes, flyplasser, festningsanlegg, industriutvikling i Glomfjord, Sauda, Årdal, Herøya, Eitheim, Tyin, Tysse, Mår osv.

Men disse investeringene hadde hatt sin pris. Det ble fort klart at norske arbeidskraftreserver var begrensede, og alt fra høsten 1941 tillot Hermann Göring at 20 000 krigsfanger ble satt til å arbeide i Norge under Organisasjon Todts ledelse. Etterhvert økte behovet, særlig til de nordlige jernbanearbeider. Titusener av russiske krigsfanger ble sendt til Norge i de siste krigsår, mange i elendig forfatning og de måtte tilbringe tiden på primitive sykestuer. Av tyske rapporter fremgår at mange leger og leirpersonale gjorde sitt beste for å lindre plagene og kjempet mot det tyske fangebyråkratiet for å forhindre flere deportasjoner til Norge. I juli 1944 gikk den siste transporten nordover.

Hjemsendelsesproblemet

I alt ca 120 000 krigsfanger – mest russere og serbere – var transportert til Norge. Ca. 15 000 omkom, og ved frigjøringen var her fortsatt 84 000 russere. Disse kom i tillegg til de vel 340 000 tyske soldater og hjelpetropper som var stasjonert i Norge, – pluss ca 40 000 på gjennommarsj fra Ishavsfronten. Dertil kom ca 20 000 sivile tyskere – i alt over en halv million «innvandrere» som snarest måtte ut av landet.

Her lå kanskje den største utfordringen for den norske hjemvendte regjering og forvaltning – så vel den militære som den sivile. Selv om det var bestemt av den allierte militærledelse at organiseringen av så vel repatriering av krigsfanger som hjemsendelse av militære styrker skulle ivaretas av de allierte, var det likevel en mengde detaljoppgaver som falt på norske militære og sivile myndigheter.

Opgavene var uoverskuelige, og lite var forberedt. Takket være Milorg-avdelingene og polititropper fra Sverige, samt eksemplarisk tysk disiplin, lyktes det å få gjennomført kapitulasjonsbestemmelsene uten episoder. Avvæpning av de tyske styrker tok atskillig tid, og i flere måneder var tyskerne fremdeles de egentlige herrer i landet – militært sett. De første allierte styrker – vesentlig engelske – var fåtallige, men effektive – og gradvis ble de mer fra tysk synspunkt omdiskuterte kapitulasjonsvilkår gjennomført. I vilkårene inngikk at tyske styrker innen få dager skulle samles i bestemte reservater, og i løpet av få dager skulle også alle større byer være rømmet. De fikk imidlertid avvæpne seg selv under militær kontroll. Offiserene fikk beholde sine pistoler, og 2% av soldatene fikk beholde geværer og ammunisjon for å sikre ro og orden – flere steder også for å opprettholde vaktordninger ved de tidligere krigsfangeleirene, noe som vakte sterke reaksjoner hos de berørte fangene. Den gamle tyske soneinndeling (fem soner) ble beholdt av de allierte. I vilkårene for øvrig inngikk krav om at tyskerne selv skulle arrestere bestemte kategorier som kunne mistenkes for krigsforbrytelse, noe som var et av de vanskeligst godtagbare krav i vilkårene. General Thorne som ellers viste fast holdning, måtte etter hvert akseptere noen av de tyske innvendingene. Ordenspolitiet og offiserene i det hemmelige militære politi ble fritatt for internering. Også ordren om å arrestere norske NS-medlemmer ble frafalt. Et unntak var i Troms, der NS-medlemmer ble arrestert og internert en uke i Tømmerelv-leiren under tysk bevoktning.

Det tyske hovedkvarter som i juni 1945 hadde flyttet fra Lillehammer til Bogstad, ble oppløst 1. juli 1946. Det ble gradvis redusert fra 1200 til 400 ansatte. Et stort antall generaler og andre høyere offiserer var i puljer sendt til England for å bli forhørt av British Intelligence. General Böhme holdt en meget beveget avskjedstale da han forlot Norge 12.10.1945 og

staben ble oppløst. Alt fra årsskiftet ble administrering av de tyske resterende styrker splittet opp og fordelt på de fem sonekommandoer. Oslo ble fortsatt sete for den sentrale tyske militære myndighet.

Flere høyere militære og sivile tyskere var blitt internert på Akershus som mistenkte krigsforbrytere eller som vitner i slike saker. Etter hvert ble interneringsvilkårene lettere, særlig for vitnene, og overflytting til noe mer komfortable spesialleirer på Etterstad eller på Slemdal hotell fant sted. Nazivennlige offiserer var byttet ut med Norgesvennlige – til dels med kjente navn fra tysk militærhistorie som von Moltke, von Bechtolsheim, Hammersen m.fl.

Flere og flere reservater ble etter hvert slått sammen og tømt, samtidig som bevegelsesfriheten ble innskrenket, bruk av veier og jernbaner forbudt uten særskilt alliert tillatelse, og før repatrieringen ble soldatene for kortere tid internert i spesielle leirer med omfattende vaktstyrker – etter allierte retningslinjer.

Selve hjemsendelsen av de internerte tyske militære styrker ble utsatt til juli 1945, fordi det var de alliertes ønske å få sendt hjem krigsfanger først. Det var utvilsomt også politiske grunner til dette, og en russisk repatrieringskomisjon innfant seg også ganske snart for å overvåke hjemsendelsen. Repatrieringen av de russiske krigsfanger hadde første prioritet, og de fleste var reist i løpet av juli 1945. De fleste ble sendt fra samlestasjoner med tog gjennom Sverige til kystbyene og herfra med skip til Leningrad eller finsk havn. De mange fra jernbanearbeidene nordpå ble samlet i Melhus. Men ikke alle ville la seg repatriere, - ikke minst de såkalte Vlassow-russerne og Hiwis. Egne rettsoppgjør fant sted med disse i mange av leirene, noe som ble forsøkt hindret av den allierte overkommando i Norge. Ca 250 russere hadde rømt og skjult seg opp til flere år i bygder nordpå. Etter hvert som de ble oppdaget, ble de nådeløst utlevert til russiske myndigheter. Hele repatrieringen av russiske krigsfanger ble overvåket av en 250 mann sterk delegasjon av sovjetiske politiske militære under ledelse av general Ratov i NKVD.

Et stort problem utgjorde de ikke-tyske Hiwis, de såkalte Wehrmachtsgefolge. Disse utgjorde i Norge 34 000 personer. De var dels frivillige, dels «halv-frivillige» eller tvangsvervede personer. Disse var personer fra alle okkuperte områder, men særlig vanskelig var situasjonen for ukrainere og russere som hadde deltatt i general Vlassows armé på tysk side. «Sortering» mellom disse kategoriene i de tidligere tyske fangeforlegninger og blant sivile var en vanskelig oppgave.

Hjemreiser for tyskerne begynte for alvor først fra slutten av juli og i august 1945. Det ble stilt til disposisjon et større antall tyske, britiske og norske fartøy, chartret av britiske militærmyndigheter. Det ble snart klart at den beregnede kapasiteten var for liten, og i august begynte jernbane-

transport gjennom Sverige: Ett tog daglig i hele måneden fra Narvik, Trondheim og Oslo – med 1 000 mann pr tog. Likevel oppstod lange utsettelser, spesielt rammet dette de 44 000 som var hjemmehørende i den russiske sone, delvis også i den franske. Følgene var at det så sent som ved årsskiftet 1945-46 ennå var ca 70 000 soldater tilbake, ved neste årsskifte 1946-47 fremdeles flere tusen, samt mer enn tusen sivile tyskere. De siste militære forlot Norge fra Skien i april 1947; de sivile mange måneder senere.

De fleste allierte styrker hadde høsten 1945 uventet forlatt Norge – trolig også av politiske grunner, idet russerne hadde forlatt Finnmark alt i september 1945. Dette ble overraskende meddelt i et hemmelig møte mellom Allierte Overkommando og Regjeringen. Fraværet av allierte styrker betydde en økende belastning både med hensyn til økonomi, ansvar og administrasjon for den militære og sivile norske forvaltning.

Sivile tyskere og andre av «fientlig nasjonalitet» ble etterhvert et betydelig problem. Disse omfattet 2000 rikstyskere og østerrikere og ca 8000 andre – blant annet 121 Memeltyskere, Danzigtyskere og Sudettyskere. I gruppen var det for øvrig 1076 ektepar. Selv om mange tilhørte Wehrmacht, kunne de ikke sendes hjem. Belastningen på økonomi og embetsverk ble stadig tyngre, og alt arbeid med disse og den store gruppe øvrige «displaced persons» av andre nasjoner ble lagt under det nyopprettede Flyktninge- og Fangedirektorat, som 1.07.1947 ble omgjort til «Kontoret for flyktninge- og fangespørsmål».

Bare de rent militære tyske avdelinger og de russiske krigsfanger hadde stått under helhetlig alliert ansvar. Disse var alle stort sett selvhjulpne med hensyn til full forpleining ut fra de omfattende tyske forråd beregnet på krig og beleiring i Norge.

Men etter hvert førte den forsinkede hjemsendelse også til stadig større problemer for de norske myndigheter. Så sent som i begynnelsen av november 1945 ble de første 400 sivile tyskere sendt til den britiske sonen.

Brutte løfter og spesielle grupper

Et annet problem var de såkalt «gode tyskere». Flere var flyktninger til Norge fra før krigen, men norske myndigheter ville nå ha dem sendt tilbake til Tyskland. Andre hadde ytt Hjemmefronten store tjenester og var blitt lovet privilegier, men disse løfter ble heller ikke overholdt, mange ble tvangssendt hjem uten hensyn til vitnemål fra militære og hjemmefrontledelse. Den 22.12.1945 ble det i avisene offentliggjort et brev fra kjente samfunnsstopper om den dårlige behandling og de brutte løfter, blant annet. underskrevet av Odd Nansen, Didrik Arup Seip, Sigurd Evensmo, Johan Scharffenberg, Kirsten Hansteen og Håkon Lie.

Det ble også stiftet en gruppe av tyske kommunister – «Gruppen av tyske frihetskjemper i Norge» – de måtte skaffes særlig underbringelse, som ble i Holmestrand.

Arbeidet med å differensiere de ulike grupper og kategorier innebar et kostbart og omfattende arbeid med opprettelse og drift av en rekke leirer rundt omkring i landet på ubegrenset tid. Hovedansvaret var falt på Hærens Overkommando, Forsvarets Sanitet og Sosialdepartementet. De tre samleleirene for sivile i Porsgrunn, Snåsa og Fjell ved Bergen hadde plass til fra 700 til 400 personer, men mange bodde i andre forlegninger, internater og hoteller.

Med tillatelse fra Den allierte Overkommando fikk myndighetene lov til å sette de internerte tyskere i arbeid, dersom de selv ville. I mars 1946 bestemte Regjeringen seg derfor til å føre ut 15 000 mann i sivil, produktivt arbeid. Det var da fremdeles 35 000 tyske militære i Norge, og de kostet landet en utgift på 10 millioner kroner per måned. Direktør Christian Lindboe ble pålagt å lede organiseringen, som skulle ligge under Forsvarsdepartementet. Fra 7. mai 1946 kom de første 7 000 ut på vei- og skogsarbeid - på norske tariff-lønninger og med behørlige forsikringer. Det var stor etterspørsel etter denne arbeidskraften, og da prosjektet ble avviklet om høsten, hadde vel 10 000 mann hugget 20 567 m³ tømmer og fullført 55 km vei, foruten utført torvarbeid og stubbebryting. Tyske tekniske spesialister ble også brukt av myndighetene i hele 1946 og ut i 1947, spesielt for avvikling av Organisation Todts mange anlegg, så vel som i diverse industribedrifter. Mer og mindre faste arbeidsavtaler fant også sted med bønder, skogbrukere og gartnere hele høsten og vinteren 1946-47.

I mars 1946 oppgis offisielt at det ennå fantes 650 mindre tyske leirer og reservater med 44 000 soldater og sivile, hvorav 25 000 skulle til russisk sone. I januar-februar 1947 fantes ennå ca 1 000 militære og sivile tyskere som ikke var repatriert, foruten mer enn 1 000 «displaced persons», flest polakker, som heller ikke var repatriert, mest av politiske årsaker.

De turbulente forholdene på kontinentet virket også inn på de i Norge havnede deporterte polakker, tsjekkere og andre fra tidligere tysk- og nå russisk okkuperte områder. De fleste hadde vært hjelpearbeidere i Wehrmacht eller «Hiwis». Ikke alle ville tilbake til sine hjemland, som nå var under kommunistisk styre. Norske myndigheter, særlig Sosial- og Justisdepartementene, syntes helst å ville gjøre kort prosess og sende alle tilbake til sine hjemland, uansett. Men FN var blitt opprettet, og Norge var nå tvunget til å følge flyktningekonvensjonene. Politisk strid med mottagerlandene ble uunngåelig, og denne kan også avspeiles i ulike holdninger til hjemsendelse, i departementer og blant tjenestemenn. Ingen kunne sendes

hjem mot sin vilje, selv om det ble gjort mange forsøk fra enkelte norske myndigheter på å unngå bestemmelsene.

Var tyskerne krigsfanger eller kapitulerte tropper?

Kunne de settes til minerydding?¹

I følge våpenstillstandsbetingelsen skulle minerydding umiddelbart finne sted, først og fremst i de områder som var knyttet til de tyske militærforlegninger og tilhørende militæranlegg. Den lokale mineryddingen startet straks, og det varte ikke lenge før ulykkesmeldingene strømmet inn til Allied Forces Head Quarter i Norge fra hele landet. Der ønsket man opplysninger om antall døde, sårede, navn og omstendighetene rundt ulykkene. First Airborne Division skulle kunne stille rådgivere til disposisjon, men uten kommandooppdrag. For Finnmarks vedkommende var det besluttet rydding i hele fylket vest for Tanafjord, men først den 2. august 1945 ble det tillatt at britiske offiserer kunne dra inn i Finnmark inntil linjen Banak – Karasjok uten spesialtillatelse fra Allied Head Quarter. Mineryddingen i Finnmark ble derfor sporadisk og utilstrekkelig i første omgang, men atskillig rydding ble likevel utført blant annet i Hamnbukt, Kistrand, Lakselv og Børselv. I Nord Norge for øvrig foregikk minerydding i lengre tid av flere tyske militære som var blitt tilbake i landet på grunn av de forsinkede repatrieringsmuligheter. Den fortsatte derfor i begrenset utstrekning i Harstad, Vardø og Vadsø ut oktober 1945 og i Banak og Karasjok ut desember. Antall døde og skadede fra denne perioden finnes ikke i arkivene.

Inntil 21. juni 1945 var det registrert 119 døde og 163 sårede tyskere samt fire britiske og to norske soldater på grunn av minerydding. Den 24. juli 1945 var tallet steget til 179 døde og 292 sårede, den 29 august til 275 døde og 392 sårede. Deretter ble det foreløpig innskrenkning i mineryddingen, muligens etter initiativ fra alliert hold etter avtale med den tyske Armeeoberkommando for de kapitulerte tyskere.

Den 2. mai 1946 fant det sted en konferanse i Oslo mellom Hærens overkommando og den gjenværende tyske overkommando om en fortsatt mineryddingsplan. Et tysk pionerkompani på 600 frivillige ble opprettet for å fjerne, senke, tilintetgjøre og lagre ammunisjon på sikker plass. 30 «Feuermerker» og åtte offiserer ble knyttet til kompaniet. I tillegg ble ytterligere to pionerkompanier opprettet for å fjerne landminer og ammunisjon, først og fremst i Finnmark. Det hadde her meldt seg for få frivillige. Det nødvendige antall måtte suppleres ved pålegg.

¹ (ref til boks 18,36 HQ ALFN RA)

Den tyske overkommando innvendte imidlertid at det å bli satt inn i minerydding stred mot internasjonal lov – særlig mot artikkel 32 i overenskomsten om behandling av krigsfanger av 27/7 1929 ledd 1: «Det er forbudt å bruke krigsfanger til skadelige eller farlige arbeider».

Svar innløp fra Hærens overkommando² undertegnet Odd Bull, at tyskerne ikke var krigsfanger, men avvæpnede styrker som hadde overgitt seg betingelsesløst. Genferkonvensjonen, mente HOK, «hadde intet å gjøre med denne saken». Tyskerne var pliktige til minerydding. I sammenheng med annen arbeidsvirksomhet kalte imidlertid Forsvarsdepartementet tyskerne for «krigsfanger».

Dr. Hoffmann fra Det Internasjonale Røde Kors, som flere ganger var i Norge og besøkte de tyske forlegninger, hadde i juli- august 1946 fått tillatelse til også å besøke de tyske fanger som var på minerydding. Han besøkte blant annet Hamnbukt og Kirkenes. Dr. Hoffmann hadde under sitt besøk på ny tatt opp spørsmålet om skadeforsikring for tyskere som deltok i minearbeidet³ Mineryddingskommandoen «Arbeitskommando Becker» var deretter i virksomhet fra juni og ut september 1946. Nå var det også ordnet med avtaler om behandling av skadete ved sykehusene i Kirkenes, Skoganvarre, Alta og Tromsø. Åtte tyske leger reiste nordover fra Bogstad leir den 24/7-1946 til Harstad. Forberedelse, kompetanse og sikkerhetstiltak var således ganske annerledes tilrettelagt i denne andre fasen av mineryddingen enn i de første måneder etter kapitulasjonen. Noen sentral registrering av døde og skadete fant ikke sted nå. Antallet var trolig langt lavere, og de skadete fikk rask behandling på norske og tyske sykehus.

Helsevesenet som skjulested

Et stort problem var at krigsforbryter-mistenkte hadde skjult seg i de tyske feltsykehus eller i «Erholungsheimen». Spørsmålet om visse personer holdt seg skjult, ble tatt opp 30/9-45 i Allied Head Quarter. Man ønsket å få en oversikt over de tyskere i sykehus som var klare for repatriering, samt en oversikt over de pasienter som måtte ha en lengre liggetid enn 28 dager. Det ble svart at dette i alt gjaldt 1002 pasienter, samt 199 med liggetid mer enn seks måneder, herav 92 utlendinger.

Den 19/10-1945 kom ordre fra Allied Head Quarter om at alle som var sykmeldte under 28 dager, skulle ut av sykehusene og overføres reservatene. Man ønsket nå regelmessige oppgaver over sykesengbeleggene og forventet oppholdstid.

² (HOK) 17/6-46 (J.D/72)

³ (J.nr. 15959/46 III 7).

Litteratur:

- Bohn R: *Reichskommissariat Norwegen*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2000.
- Evang K: Beretning om sunnhetstilstanden. *Tidsskr Nor Lægeforen* 1945; 65: 266-71.
- Gogstad A: *Helse og hakekors*. Bergen, Alma mater 1991.
- Gogstad A. «Men seier'n var vår». Bergen: Institutt for samfunnsmedisinske fag, Universitetet i Bergen, 2003.
- Kreyberg L.: *Kast ikke kortene*. Oslo: Gyldendal 1978.
- SANORG- en hemmelig sykehusberedskap 1940-45*. Stensilrapport Nasjonalbiblioteket, Krigstrykksamlingen, Oslo.
- Schilling DFC, Ottersen K: *Barmhjertighetsfronten*. Norges Røde Kors under krigen 1940-1945. Oslo: Norges Røde Kors 1995.
- Strøm A: Tuberkulosen i Norge under okkupasjonen. *Nordisk Hygienisk Tidsskrift* 1951, 1-13.
- Thorne Sir A: *Fredsgeneralen*. Oslo: Aschehoug 1995.

Arkivkilder⁴:

- Militärarchiv Freiburg: Arkivstk RM 45, PK 41.
— ” — — ” — RW 39/341
- Disarmament Directives. Boks 17 D/4/3 HQ ALFN, RA.
Boks 18D 24 Minefield Clearance og Boks 38 57/30/ A HQALFN, RA.
Boks 6 63/4-63/8Q Boks 35 57/2 German Armed Forces Employment.
HQ ALFN, RA.
- Flyktninge-fangedirektoratet Boks E 0084, Sosialdepartementet, RA.
— ” — Boks E 0089 Sovjetborgere (usortert) RA.
— ” — Boks E 0084 Oppgave fra HOK med statistikk. «Disputed» Persons, Ref til CA/101/27
HQ Allied land Forces Norway (5 sider). RA
- CA/04/68 CA G5 Division «26/6 45 HQ ALFN, RA.
- J nr 15959/46 III Boks 21 HQALFN, RA.
- Flyktninge- Fangedir. Boks 12 Opplysn. om repatriering, Sosialdep. RA.
— ” — Boks 0083 Displaced persons, Hjemsendelse.
Transport. Diverse dok. Sosialdep. RA.
— ” — Boks 0080 Mp Sivile tyskere. Sosialdep. RA.
- Arbeiderbladet 18/9- 1945.
Boks 18,36 HQ ALFN RA.

⁴ RA = Riksarkivet, Oslo.